УДК 811.161.2'367.2

Сергій Пономаренко (м. Миколаїв)

АКЦЕНТНІ ВІДМІННОСТІ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ТА МИНУЛОГО ЧАСІВ У ЛЬВІВСЬКОМУ ВИДАННІ АПОСТОЛА 1574 р. ПОРІВНЯНО З МОСКОВСЬКИМ ВИДАННЯМ 1564 р.

Статтю присвячено дослідженню акцентних відмінностей іменників жіночого роду, встановлено тенденції в наголошенні аналізованих слів львівського видання Апостола через залучення відомостей з інших пам'яток XVI–XVIII ст., словників та діалектологічних праць; доведено, що в більшості випадків такі розбіжності в акцентуації є не помилковими, а відображають український наголос XVI ст., відмінний від російського.

Ключові слова: *іменники чоловічого роду, словоформа, акцентуація, акцентна парадигма, наголос.*

Уперше в українському мовознавстві про акцентні відмінності в стародрукованих книжках та рукописах говорив І. Огієнко у працях «Український наголос на початку XVII-го віку» (1926), «Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок» (1925), «Словник наголосів Чудівського Нового Завіту» (1937). Подаючи в цих роботах коментар до українського наголосу, автор супроводжує їх численними порівняннями з матеріалом пам'яток, виданих поза межами України. Але найбільша цінність цих робіт — це той величезний фактичний матеріал, який подає дослідник для вивчення історії українського наголосу. Проблемі вивчення східнослов'янських акцентних систем присвячена робота З. Веселовської «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть)», де констатується факт акцентуації тієї чи тієї частини мови або її словоформи. Велике значення для історичної акцен-

© С.С. ПОНОМАРЕНКО, 2011

тології української мови та компаративістичної акцентології слов'янських мов мають праці Л. Булаховського та В. Скляренка, а також російських дослідників В. Дибо, В. Колесова, Р. Булатової, А. Залізняка. У цих дослідженнях створено підвалини для вивчення еволюційних тенденцій у розвитку акцентуації повнозначних слів у слов'янських мовах, зокрема в мові українській.

Проте до цього часу мало уваги приділялося саме розбіжностям в акцентуації слів та їх форм у процесі еволюції мови, а їх ґрунтовне й системне вивчення надасть можливість для нових висновків та узагальнень в аспекті вивчення історії українського наголосу. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Предметом дослідження є акцентні відмінності активних дієприкметників теперішнього та минулого часів у львівському (1564 р.) та московському (1574 р.) виданнях Апостола.

Мета роботи — виявити відмінності в наголошенні активних дієприкметників у львівському та московському виданнях Апостола та встановити, чи ці розбіжності в акцентуації відображають тогочасну систему староукраїнського наголосу. Реалізація поставленої мети передбачає проведення акцентологічного аналізу, що виявляється в таких етапах: 1) систематизація й подання слів та їх форм з акцентними відмінностями, що наявні у львівському та московському виданнях Апостола; 2) встановлення (якщо це можливо) первісної праслов'янської акцентуації; 3) виявлення фактів наголошення аналізованих лексем та їх словоформ у староукраїнських граматиках, словниках, художніх та релігійних творах, які засвідчують аналогічні випадки акцентуації; 4) у разі відхилення від зазначеного факту наголошення встановити причини цього, а саме: чи був це помилковий наголос, чи він відбиває церковнослов'янську акцентну традицію або староукраїнський наголос.

Активні дієприкметники з акцентними відмінностями у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. виявлено такі:

Теперішній час:

1) *нє видѧ́* (Л., 17 зв., 24 зв.) — *нє ви́дѧ* (М., 17 зв., 24 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

2) *вѣдѧ́штє* (Л., 96) — *вѣ́дѧштє* (М., 96) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

3) *готовѧ́штє* (Л., 19 зв.) — *гото́вѧштє* (М., 19 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

4) *даѧ́* (Л., 221) — *да́ѧ* (М., 221) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

5) *избыточьсътвую́штє* (Л., 175 зв.) — *избы́точьсътвующтє* (М., 175 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

6) *извѣстуѧ́* (Л., 135) — *извѣ́стуѧ* (М., 135) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

7) *идую́штєи* (Л., 17 зв.) — *идуштєѝ* (М., 17 зв.) — наз. мн. чол. р., повна форма;

8) *послу́шаюштимъ* (Л., 187 зв., 215 зв.) — *послуша́юштимъ* (М., 187 зв., 215 зв.) — дав. мн. чол. р., повна форма;

9) *пра́вѧшту* (Л., 193) — *правя́шту* (М., 193) — дав. одн. чол. р., коротка форма;

10) *противя́штихъсѧ* (Л., 182 зв.) — *проти́вѧштихъсѧ* (М., 182 зв.) — род. мн. чол. р., повна форма.

Минулий час:

1) *видѣвъ* (Л.) — *видѣвъ* (М.):

1.1) *видѣ́въ* (Л., 24 зв.) — *ви́дѣвъ* (М., 24 зв.) — наз. одн. чол.р., коротка форма;

1.2) *видѣ́вшє* (Л., 222 зв.) — *ви́дѣвшє* (М., 222 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

2) *наоучи́въ* (Л., 166) — *на́оучивъ* (М., 166) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

3) *обѣтова́вшаго* (Л., 222 зв.) — *обѣ́товавшаго* (М., 222 зв.) — род. одн. чол. р., повна форма;

4) *ожи́въ жє* (Л., 66 зв.) — *о́живъ жє* (М., 66 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

5) *прєбы́въ* (Л., 57) — *прє́бывъ* (М., 57) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

6) *прєзори́вши* (Л., 55) — *прєзо́ривши* (М., 55) — наз. одн. жін. р., коротка форма;

7) *призвавъ / призванъ* (Л.) — *призвавъ / призванъ* (М.):

7.1) *призва́въ* (Л., 44) — *при́звавъ* (М., 44) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

7.2) *призва́номъ* (Л., 85 зв.) — *при́званомъ* (М., 85 зв.) — ор. одн. чол. р., коротка форма;

8) *продавъ / проданъ* (Л.) — *продавъ / проданъ* (М.):

8.1) *прода́въ* (Л., 9 зв.) — *про́давъ* (М., 9 зв.) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

8.2) *продана̀* (Л., 5 зв.) — *прода́на* (М., 5 зв.) — наз. одн. жін. р., коротка форма;

9) *събравъ / събранъ* (Л.) — *собравъ / собранъ* (М.):

9.1) *събра́въ* (Л., 36) — *со́бравъ* (М., 36) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

9.2) *събра́ни* (Л., 37 зв.) — *со́брани* (М., 37 зв.) — наз. мн. чол. р., коротка форма;

10) *сѣдѣя́вшєго* (Л., 117) — *сѣдѣ́ѧвшєго* (М., 117) — род. одн. чол. р., повна форма;

11) *оугоди́въ* (Л., 222) — *оу́годивъ* (М., 222) — наз. одн. чол. р., коротка форма;

12) *оусумнѣвъсѧ́* (Л., 43) — *оусумнѣ́въсѧ* (М., 43) — наз. одн. чол. р., коротка форма.

У досліджуваних пам'ятках виявлено 10 форм теп. ч. та 16 форм мин. ч. активних дієприкметників з акцентними відмінностями (з ура-

хуванням різних словоформ однієї лексеми без повторів). Якщо дієприкметникова лексема вживається у формах як активного, так і пасивного стану, то аналіз акцентних розбіжностей ми подаємо разом, оскільки, переважно, і актив, і пасив дієприкметника мають ідентичну акцентуацію в межах формотвірної парадигми. Аналіз акцентуації дієприкметників тісно пов'язаний з акцентуацією дієслівної основи, від якої він походить, а також від формотворчого суфікса, що часто виступає акцентованим, або таким, що засвідчує акцентні розбіжності в обох виданнях Апостола. Для підтвердження факту староукраїнської акцентуації використовуємо будь-яку словоформу дієприкметника, оскільки, як і у прикметників, наголос цієї особливої форми дієслова є, в цілому, нерухомим у межах словозмінної парадигми.

Порівняно невелика частина дієприкметників з акцентними відмінностями утворена від презенсних основ за допомогою формантів *-ашт- (-ѧшт-)* та *-ушт- (-юшт-)*: *даѧ*, *вѣдѧштє*, *готовѧштє*, *противѧштихъсѧ*, *правѧшту*, *избыточьсътвующштє*, *идуштєи*, *послушающштимъ*.

Короткий активний дієприкметник теп. ч. у наз. одн. чол. р. *даѧ* (з флексійним наголосом у львівській пам'ятці та кореневим — у московській), утворений від атематичного дієслова *дати*, який у праслов'янській мові належав до рухомої а.п.: *d'ati, *dâmь, *dâdy [2 V: 286; 14: 126 — 127; 13: 320; 5: 236; 8: 139; 11: 150 — 151]. Давньоруські та староукраїнські пам'ятки також засвідчують флексійну або суфіксальну акцентуацію (хоч трапляються поодинокі випадки кореневого наголошення): *даю́штє* (ЧНЗ, 118 — двічі), *даю́штаго* (ЧНЗ, 81), *даю́штємоу* (ЧНЗ, 119), *даюштю̀* (ЧНЗ, 134 зв.), *даѧ̀* Л. Сл., 201 зв.; К., 198), але: *дáѧ* (Служ. Стр., 90, 248, 390). Отже, кінцева акцентуація аналізованої словоформи відображає справжню «живу» староукраїнську вимову.

Наступну групу дієприкметників з акцентними розбіжностями становлять форми теп. часу, утворені від основ дієслів II дієвідміни на *-ити* за допомогою суфікса *-ашт- (-ѧшт-)*, які умовно поділяємо на два типи: I тип акцентних відмінностей становлять *вѣдѧштє*, *готовѧштє*, *противѧштихъсѧ* з наголошеним формотворчим суфіксом у львівській пам'ятці та кореневим наголосом у московській та II тип — *правѧшту*, навпаки, з наголошеним коренем (Львів) та формотворчим суфіксом (Москва). Крім форми *противѧштихъсѧ*, для якої не встановлено праслов'янської акцентної парадигми, зазначені (див. вище) дієприкметники (як і основи інфінітива та презенса) у праслов'янській мові мали баритоновану а.п.: *v'ěsti, *v'ěděti, *v'ěmь [7: 90; 11: 150 — 151], *gotò̀viti, *gotò̀vītь [1: 72; 7: 235, 240; 11: 156], *pr'aviti, *pr'avītь [2 V: 237; 13: 318; 1: 75; 8: 133; 7: 237, 240; 11: 157], відповідно для форми активного дієприкметника теп. часу був притаманний кореневий наголос: *v'ědy [11: 150 — 151], наз. мн. *v'ědǫtje; *gotò̀vę, наз. мн. *gotò̀vętje; *pr'avę, дав. одн. *pr'avętju.

Аналізовані дієприкметники з відмінностями I типу не зберігають первісної кореневої акцентуації, а в давньоруський період взагалі спо-

стерігається вагання наголосу — трапляються випадки як наосно́вного, так і флексійного наголошення, і тільки форми дієприкметника *противѧштихъсѧ*, послідовно зберігають кореневу акцентуацію, яка відбита в московському виданні Апостола: *вѣдоуштѝ* (ЧНЗ, 61, 92, 163 зв.), *вѣ́доуштии* (ЧНЗ, 135 зв.), *вѣдоуштю̀* (ЧНЗ, 135 зв.), *вѣдоуштє̀* (ЧНЗ, 12 зв., 52, 71, 81, 85 зв., 87 зв. — двічі, 101 і т.д.), *вѣ́доуштє* (ЧНЗ, 123), *вѣдоу́штѝ* (ЧНЗ, 128), *вѣдоу́шти* (ЧНЗ, 118), *вѣды̀* (ЧНЗ, 99 зв.), *вѣ́дыи* (ЧНЗ, 45), *вѣ́дѣи* (ЧНЗ, 80, 129 зв. — двічі); *проти́вѧисѧ* (ЧНЗ, 105, 134 зв.), *проти́вльшимъсѧ* (ЧНЗ, 143 зв.), *проти́вѧштєсѧ* (ЧНЗ, 68), *проти́вѧштисѧ* (ЧНЗ, 84), *проти́вѧштиижєсѧ* (ЧНЗ, 68, 105 зв.), *проти́вѧштимъжєсѧ* (ЧНЗ, 84), *проти́вѧштаѫсѧ* (ЧНЗ, 139 зв.), *съ проти́вѧштимисѧ* (ЧНЗ, 93). У згаданих формах на українському ґрунті відбулося переміщення наголосу на формотворчий суфікс, очевидно, під впливом форм І ос. теп. часу. Такий наголос був характерним для багатьох активних дієприкметників теп. часу староукраїнської доби. Підтвердження цьому фактові ми знайшли в «Граматиці» М. Смотрицького та у виданнях Апостола XVII ст.: *чудя́щагѡсѧ* (Гр. См., 74), *мєрзя́щагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.), *боя́щагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.), *страша́щагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.); *вѣдя́штє* (Л. Сл., 76 зв.; К., 73), *готовя́штє* (Л. Сл., 33; К., 30 зв.), *противя́штихъсѧ* (Л. Сл., 162 зв., 159 зв.).

Досліджуючи наголос Служебника 1604 р., І. Огієнко зазначає, що в ряді активних дієприкметників акцентованим виступає суфікс *-ашт-(-ѧшт-)*: *помня́штє, принося́штє, люб я́штаа, хвал я́штаѧ, лов я́штихъ, люб я́штихъ, помня́штихъ, прав я́штихъ, слоужа́штихъ, хвал я́штихъ, люб я́штимъ, служа́штимъ* [10: 15]. Таку ж думку обстоює й З. Веселовська, яка говорить, що в цих формах у досліджуваному нами періоді вживаються давні суфіксальні наголоси, які тепер змінені під впливом форм теперішнього часу: *любя́чій* (Рад., 26), *любя́щіи* (Т. З., 104), *тєрпя́чій* (Зиз. Л., 74, Бер., 35), *родя́чій* (Бер., 29) [3: 117].

Помітно випадає з цього ряду дієприкметник з акцентними відмінностями ІІ типу *правѧшту*, який у львівській пам'ятці зберігає первісну праслов'янську кореневу акцентуацію. У пізніших виданнях Апостола немає одностайності щодо наголошення цієї форми: в Апостолі М. Сльозки зафіксовано акцентований суфікс, а в київському виданні — корінь: *прав я́шту* (Л. Сл., 174), *пра́в ѧшту* (К., 171 зв.). Таке ж вагання наголосу спостерігається у Стрятинському служебнику: *прав я́штихъ* (Служ. стр., 325), *пра́в ѧшта* (Служ. стр., 167, 324, 328), *пра́в ѧштихъ* (Служ. стр., 325).

Отже, суфіксальна акцентуація аналізованих словоформ з відмінностями І типу засвідчує природний староукраїнський наголос, що в подальшому в українській мові був замінений первісним кореневим у зв'язку з вирівнюванням акцентуації в межах цілого класу слів — дієприкметників. Кореневий наголос форми з відмінностями ІІ типу, певно, відбиває варіативний «живий» наголос, який водночас, мабуть, відображає церковнослов'янську акцентну традицію.

Іншу групу дієприкметників з акцентними розбіжностями становлять форми теп. часу, утворені від основ дієслів I дієвідміни на *-ти, -ати, -овати* за допомогою суфікса *-ушт- (-ют-)*, які ми також умовно поділяємо на два типи: I тип акцентних відмінностей становлять форми *избыточьсътвующте* (коротка форма, наз. мн. чол. р. з наголосом на дієслівному суфіксі у львівській пам'ятці та кореневим — у московській), *идуштєи* (повна форма, наз. одн. чол. р. з наголосом на формотворчому дієприкметниковому суфіксі у львівському виданні та флексійним — у московському) та II тип — *послушающтимъ* (з кореневим наголосом у львівському Апостолі та наголосом на дієслівному суфіксі в московському).

Первісна акцентуація встановлюється лише для дієприкметника *идуштєи*, який у праслов'янській мові належав до окситонованої а.п.: *jьtì, *j'ьdetь [2: IV 463-464; 14: 115; 5: 208; 1: 165; 8: 136; 11: 168]. Відповідно для форми активного дієприкметника теп. часу був притаманний суфіксальний наголос (для наз. одн. чол. р. — флексійний): *jьdỳ, наз. мн. *jьdǪtje. У староукраїнських пам'ятках, зокрема в «Граматиці» Смотрицького, дієприкметники цього типу послідовно наголошуються за таким правилом: якщо форму утворено від дієслова з основою на приголосний (тобто основа дієслова характеризується нульовим суфіксом, який, якщо мав би матеріальне вираження, на нашу думку, обов'язково був би наголошеним), то акцент припадає на дієприкметниковий суфікс; якщо від дієслова з основою на голосний, то дієприкметник має також суфіксальну акцентуацію, тільки наголошується суфікс формотвірної дієслівної основи: *оудивлѧ́ющагѡсѧ* (Гр. См., 74), *похвалѧ́ющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *поноша́ющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *презира́ющагѡ* (Гр. См., 74), *понужа́ющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *жела́ющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *повєлѣва́ющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *зову́щагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.), *ѿтзыва́ющагѡ* (Гр. См., 74 зв.), *напада́ющагѡ* (Гр. См., 74 зв.); винятки — *ука́зующєгѡ* (Гр. См., 74), *пла́чущєгѡ* (Гр. См., 74), *ра́дующагѡсѧ* (Гр. См., 74 зв.), які вжиті з первісним кореневим наголосом. Крім того, суфіксальна акцентуація дієприкметників з акцентними відмінностями I типу підтверджується українськими виданнями Апостола XVII ст.: *избыточьсътву́ютє* (Л. Сл., 155 зв.; К., 151 зв.), *иду́штєи* (Л. Сл., 37; К., 34 зв.).

Інше, кореневе, наголошення має дієприкметник з акцентними відмінностями II типу *послушающтимъ*, який продовжує давньоруську акцентну традицію: *послу́шаша, послоу́шатѧ* (ЧНЗ, 42 зв., 92 зв.), *послу́шала* (ЧНЗ, 36 зв.), *послоу́шавшимъ* (ЧНЗ, 134 зв.). Однак українські видання Апостола XVII ст. відображають подвійний наголос — в Апостолі М. Сльозки властивий більшості тогочасних дієприкметників суфіксальний наголос, а в київському стародруці — кореневий: *послушаю́штимъ* (Л. Сл., 167, 195 зв.) і *послу́шающтимъ* (К., 164, 192 зв.).

Отже, староукраїнська акцентуація для більшості аналізованих словоформ є суфіксальною (з наголосом на дієслівному суфіксі осно-

ви, а якщо дієприкметник утворений від дієслова на приголосний — на формотворчому дієприкметниковому суфіксі), хоч трапляються випадки й кореневого наголошення, яке відбиває, очевидно, давньоруську традицію. Причому останній тип наголосу можна вважати й «живим» староукраїнським, що відображає староукраїнську вимову, тільки перевага йому надавалася в південно-східних говорах, а суфіксальний наголос більше властивий південно-західним говорам.

Ряд дієприкметників з акцентними відмінностями утворено від дієслів з суфіксом основи *-ѣ*, *-а, -и* за допомогою формотворчого афікса *-в-* або *-вш-*: *видѣвъ, наоучивъ, обѣтовавшаго, ожив же, прѣбывъ, прѣзоривши, призвавъ, продавъ, събравъ, съдѣѧвшєго, оугодивъ, оусумнѣвъсѧ*. Тут же подаємо аналіз форми теп. часу *видѧ*, а також форми пасиву мин. ч. *призваномъ, продана, събрани*, що співвідносні з відповідними активними дієприкметниками мин. ч.

Дієприкметник *видѣвъ* двічі вжито в досліджуваних пам'ятках у формі мин. часу (короткий у наз одн. і мн. чол. р.) з суфіксальним наголосом у львівському виданні та кореневим наголосом — у московському; один раз у формі теп. часу (короткий у наз. одн. чол. р.) з наголосом на флексії у львівському виданні та кореневим наголосом у московському. Аналізована лексема у праслов'янській мові належала до баритонованої а.п.: *v'iděti, *v'idīty [2: IV 14, 170, 534; 2 V: 253; 14: 108, 113; 1: 153; 9: 46; 8: 133; 7: 90, 232; 11: 163], відповідно похідні дієприкметники також характеризувалися кореневим наголосом: *v'idę; *v'idjь, наз. мн. *v'idjьše, пізніші форми, що виникли під впливом інфінітива, — *v'iděvъ, наз. мн. *v'iděvъše. Послідовно первісна праслов'янська акцентуація простежується в московському виданні Апостола, у давньоруській пам'ятці — Чудівському Новому Завіті, щоправда, з деякими вагання-ми вбік суфіксального або флексійного наголосу: *ви́дѧ* (ЧНЗ, 29 зв., 62 зв., 64, 67, 130 зв., 147 зв.), *ві́дѧ* (ЧНЗ, 20 зв., 46), *видѧ́и* (ЧНЗ, 44 зв.), *ви́дѧштє* (ЧНЗ, 60 зв., 80, 117 зв., 156 зв.), *ві́дѧштє* (ЧНЗ, 18, 30 зв., 159), *видѧштѐ* (ЧНЗ, 8), *видѧ́шта* (ЧНЗ, 9 зв.), *ви́дѧштю* (ЧНЗ, 70 зв.), *ви́дѧштии* (ЧНЗ, 46 зв. — двічі), *ві́дѧштиі* (ЧНЗ, 32 зв.), *ви́дѣвъ* (ЧНЗ, 62 зв., 68, 70, 128), *видѣ́в* (ЧНЗ, 93), *ви́дѣвши* (ЧНЗ, 26, 64 зв., 122 зв.), *ви́дѣвшє* (ЧНЗ, 52, 68, 70, 74 зв.). В українських виданнях Апостола з цього приводу немає одностайності: у пам'ятці, виданій М. Сльозкою у Львові, відбито той самий наголос, що й в Апостолі І. Федорова: *видѣ́въ* (Л. Сл., 7), *видѣ́вшє* (Л., 202), *нє видѧ́* (Л., 37 зв.), а в київському виданні — кореневий наголос: *ви́дѣвъ* (К., 4 зв.), *ви́дѣвъ* (К., 199 зв.), *нє ви́дѧ* (К., 34). З наведеного матеріалу бачимо, що в давньоруській мові для аналізованої лексеми та її словоформ була притаманна потрійна акцентуація (зі значною перевагою кореневого наголосу); у подальшому на ґрунті строросійської мови відбулося вирівнювання наголосу на корені в межах дієприкметникових словоформ, які за походженням є баритонованими. В українській мові досліджуваного періоду спостерігається вагання між первісною кореневою і новою суфіксальною акцентуацією, причому перший акцентний тип був характерний для південно-східних

говорів, а другий — для південно-західних. Очевидно, кореневий наголос свідчить про церковнослов'янську акцентну традицію, яка була характерна для живого російського мовлення та збережена сучасною російською літературною мовою.

Окремої уваги заслуговує акцентуація форми короткого активного дієприкметника теп. ч. у наз. одн. чол. р. з кінцевим наголосом у львівському виданні: *нє видѧ*. Такий тип наголошення був властивий багатьом двоскладовим словоформам зазначеного типу в староукраїнських пам'ятках: *нє видѧ́* (Л., 17 зв., 24 зв.), *стоѧ́* (Служ. Стр., 99, 246), *просѧ́* (Служ. Стр., 189), *носѧ́* (Служ. Стр., 172) тощо. Якщо форма мала три або більше склади, наголошувався суфікс формотвірної дієслівної основи: *дарꙋ́ѧ* (Служ. Стр., 63, 82), *дѣйствꙋ́ѧ* (Служ. Стр., 264), *пръвєнствꙋ́ѧ* (Служ. Стр., 56), *показꙋ́ѧ* (Служ. Стр., 85, 88, 187, 374) і т.д.

У решті активних дієприкметників мин. часу спостерігаємо певні закономірності в акцентних відмінностях, відповідно до яких і подаємо їх аналіз.

Акцентні відмінності I типу представляють дієприкметники з суфіксальним наголосом у львівському виданні та префіксальним — у московському: *наоучивъ, призвавъ (призваномъ), събравъ (събрани), оугодивъ*, які вжито в короткій формі наз. одн. чол. р., крім пасивних дієприкметників мин. ч.: *призваномъ* — короткий в ор. одн. чол. р. та *събрани* — короткий у наз. мн. чол. р. Зазначені форми походять від дієслів на *-iti, *-ati, для яких можна встановити праслов'янську акцентуацію. При реконструкції первісного наголосу ми керуємося правилом Станга — Дибо — Скляренка, згідно з яким «у праслов'янській мові префіксальним дієсловам, на відміну від префіксальних імен, не був властивий нерухомий наголос на префіксі: префіксальні дієслова в усіх формах (крім баритонованих форм з рухомою а.п.) мали такий самий наголос (кореневий, суфіксальний, флексійний), як і відповідні безпрефіксні дієслова» [14: 110; 4: 10; 11: 317 — 318]. Це ж правило використовуємо й при реконструкції акцентуації дієприкметникових форм з акцентними відмінностями III — IV типів (для форм II типу не встановлено праслов'янської акцентуації інфінітива та презенса).

Дієслово *ūčȉti, * ūčītь̀ у праслов'янській мові належало до рухомої а.п. [14: 109, 113; 5: 259; 1: 129; 8: 139; 11: 162]; похідний дієприкметник характеризувався початковим наголосом у наз. одн. чол. р. — *ûčь, *nâūčь, але під впливом форми інфінітива набув суфіксальної акцентуації — *ūčȉvъ, nāūčȉvъ. У давньоруській та староукраїнській мовах форми дієприкметників теп. і мин. ч. активу й пасиву також мають наголос на дієслівному суфіксі: *наоучи́въшє* (ЧНЗ, 68 зв.). Послідовно відображають суфіксальну акцентуацію й українські видання Апостола XVII ст.: *наоучи́въ* (Л. Сл., 146 зв.; К., 144).

Рухома а.п. у праслов'янській мові була властива й дієслову *zъvàti, zovetь̀ [14: 109; 5: 204, 212, 213, 236; 1: 168; 9: 53; 8: 139; 11: 176],

а для похідних дієприкметників був характерний початковий наголос: *zъ̀vavъ, *zъ̀vānъ [5: 213], *prî zъvavъ, *prîzъvānъ. У давньоруській мові наголос перемістився на суфікс, що послідовно в аналізованій лексемі відображено в Чудівському Новому Завіті (крім короткого дієприкметника у формі зн. одн. жін. р.): *призва́въ* (ЧНЗ, 161 зв.), *призва́выи* (ЧНЗ, 83 зв.), *призва́вшаго* (ЧНЗ, 84, 84 зв., 138 зв.), *призва́вшє* (60 зв., 62 — двічі), *призваноу̀* (ЧНЗ, 76). В українських пам'ятках ці форми відзначаються суфіксальною акцентуацією: *призва́въ* (Л. Сл., 24; К., 21 зв.), *призва́номъ* (Л. Сл., 65 зв.; К., 62 зв.).

До рухомої а.п. у праслов'янській мові належало також дієслово *bьrà̀ti, *beretь̀ [2: IV 366; 5: 204, 236; 1: 168; 8: 139], а похідні дієприкметники отримували початкову акцентуацію: *bь̀̀ravъ, *bь̀̀rānъ [11: 170], *sъ̀̀bьravъ, *sъ̀̀bьrānъ. У давньоруській пам'ятці та в українських виданнях Апостола первісне початкове наголошення аналізованих слів не збереглося: у зв'язку із занепадом кореневого редукованого в слабкій позиції наголос у безпрефіксних формах перемістився на суфіксальний *-а-*, згодом це сталося і в префіксальних формах (під впливом безпрефіксних): *собра́вшє* (ЧНЗ, 68 зв., 69 зв., 72), *собра́вшимъсѧ* (ЧНЗ, 33 зв., 110), *собра́нымъ* (ЧНЗ, 73), але *собранѝ* (ЧНЗ, 66 зв.), *собраны̀* (ЧНЗ, 157 зв.); *събра́въ* (Л. Сл., 17; К., 15 зв.), *събра́ни* (Л. Сл., 17 зв.; К., 16).

Також до рухомої а.п. у праслов'янській мові належало дієслово *godì̀ti, *godītь̀ [1: 90; 8: 139; 11: 160], похідний дієприкметник у наз. одн. чол. р. мав початковий наголос, як і його префіксальне утворення — *gò̀djь, *ûgodjь, але під впливом форми інфінітива набув суфіксальної акцентуації — *godì̀vъ, *ûgodì̀vъ, пор.: *оугоди́ти* (ЧНЗ, 103), *угоди́вши* (ЧНЗ, 19), *оугоди́вши* (ЧНЗ, 133). Суфіксальну акцентуацію засвідчує і староукраїнська мова, у пам'ятках якої активний дієприкметник мин. ч. зберігає акцентуацію формотвірної інфінітивної основи: інф. — *оугоди́ти* (Бер., 264), дієприкметники — *оугоди́въ* (Л. Сл., 202; К., 199 зв.).

Отже, дієприкметникові форми з акцентними відмінностями I типу у двох випадках із чотирьох втратили праслов'янську акцентуацію, змінивши її з початкової на суфіксальну.

Отриманий на ґрунті староукраїнської мови суфіксальний наголос засвідчений різними тогочасними пам'ятками, що дає підстави вважати, що саме такий тип акцентуації відображав природну українську вимову XVI — XVII ст.; префіксальний акцент, зафіксований у московському виданні Апостола, є свідченням староросійської традиції перенесення наголосу на прийменники та префікси, що, можливо, відбиває староросійську церковну акцентну вимову.

Дієприкметники з акцентними відмінностями II типу (суфіксальний наголос у львівській пам'ятці та кореневий — у московській) виявлено такі: *об҃ѣтовавшаго* (повний у род. одн. чол. р.), *прєзоривши* (короткий у наз. одн. жін. р.), *съд҃ѣвшєго* (повний у род. одн. чол. р.).

Форма *об҃ѣтовавшаго*, як і спільнокореневі іменник та аорист, що теж виступають із наголошеним *-а*, у староукраїнських пам'ятках по-

слідовно зберігають суфіксальний наголос не тільки в межах окремих словозмінних парадигм, а навіть у парадигмі словотвірній. До того ж, суфіксальну акцентуацію дієприкметників мин. ч. підтверджують інші староукраїнські пам'ятки: *об҃това́нное* (Служ. Стр., 537), *об҃това́вшаго* (Л. Сл., 201 зв., К., 198 зв.).

Суфіксальну акцентуацію дієприкметника *прєзоривши* відбивають як давньоруські, так і староукраїнські пам'ятки: *прєзори́ви* (ЧНЗ, 80, 99 зв., 139 зв.), *прєзори́вымъ* (ЧНЗ, 82 зв.), *прєзори́выѧ* (ЧНЗ, 26); *прєзори́въ* (Бер., 179), *прєзори́вши* (Л. Сл., 36 зв.; К., 33 зв.)

Приблизно така ж картина спостерігається й у випадку з акцентуацією форми *съд҃ѣ́вшєго*. Щоправда, у Чудівському Новому Завіті з суфіксальним наголосом трапляються лише іменники віддієслівного походження: *по д҃ѣѧнью* (ЧНЗ, 128 зв.), *д҃ѣѧнью* (ЧНЗ, 128 зв.), *д҃ѣѧнью* (ЧНЗ, 128 зв.), але якщо взяти до уваги, що похідні іменники такого словотвірного типу (як і дієприкметники, утворені від тих же інфінітивних основ) мають однакову акцентуацію, то з великою ймовірністю можна припустити, що і в давньоруській, і в староукраїнській мовах активні форми мин. ч. також мали наголос на суфіксі. Крім того, українські видання Апостола аналізовану словоформу засвідчують з акцентуацією на цій же морфемі: *съд҃ѣ́вшєго* (Л. Сл., 98 зв.; К., 96).

Отже, як і для більшості інших дієприкметників, форми з акцентними відмінностями II типу в староукраїнській мові засвідчують суфіксальний наголос, який відображає «живу» тогочасну вимову львів'ян. Цікавою ознакою українського наголосу, на думку І. Огієнка, є те, що дієслівні форми на *-ова-, -а-, -и-* мають постійний наголос на цих суфіксах [10: 14 — 15].

До дієприкметників з акцентними відмінностями III типу з кореневим наголосом у львівському Апостолі та префіксальним — у московському належать такі: *ожившъ жє, прєбывъ* (двічі), *продавъ*.

Дієслово *ž'iti, *žīvetь праслов'янській мові належало до рухомої а.п. [14: 109; 5: 204, 234, 237; 1: 166; 8: 139; 11: 170], відповідно похідний активний дієприкметник мин. ч. також мав первісний початковий наголос: *ži͡vъ, *o͡živъ. Безпрефіксна форма у давньоруській мові характеризується початковою акцентуацією: *жи́вши* (ЧНЗ, 27), а префіксальні утворення мають префіксальний наголос: *по́живъ, о́живъ, и́зживъ* [5: 215]. В українській мові наголос у префіксальних утвореннях дієприкметника перемістився на корінь, що сталося під впливом безпрефіксних форм. З кореневим акцентом зазначену словоформу засвідчено в українських виданнях Апостола: *ожи́въ жє* (Л. Сл., 47; К., 44 зв.). У російській пам'ятці префіксальна акцентуація відбиває церковнослов'янську вимову.

Атематичні дієслова *b'yti, *jě͡smь [2: V 286; 14: 128; 5: 234, 236; 8: 139; 11: 150-151], *d'ati, *dâmь [2 V: 286; 14: 126-127; 13: 320; 5: 236; 8: 139; 11: 150 — 151] у праслов'янській мові мали рухому а.п. Безпрефіксні дієприкметники *bŷvъ, *dâvъ, *dânъ [11: 152], як і похідні від них, характеризувалися початковою акцентуацією: *prě͡byvъ, *pro͡davъ, *pro͡danъ.

На відміну від попереднього дієслова, зазначені форми не зберігають первісний префіксальний акцент у давньоруській мові: *прѣбы́вша* (ЧНЗ, 92), *прѣбы́вшє* (ЧНЗ, 73); *прода́нъ* (ЧНЗ, 102 зв.), *прода́нѡ* (ЧНЗ, 61), хоча наголошення на префіксі було можливим не тільки в староросійській, а й в давньоросійській мові [5: 215-216, 12: 10 — 11; 10: 29 — 31]. Відповідно з кореневим наголосом подані ці дієприкметники і в українських виданнях Апостола XVII ст.: *прѣбы́въ* (Л. Сл. 77 зв.; К., 75), *прода́въ* (Л. Сл., 32; К., 29 зв.). Безпрефіксні дієприкметники від дієслова *быти* у староукраїнських пам'ятках зафіксовані з кореневою акцентуацією: *бы́выи, бы́вшїй* (Гр. См., 49 зв.), *бы́выи* (Гр. Зиз., 85).

Отже, аналізовані префіксальні дієприкметники, утворені від дієслівних форм з нульовим суфіксом основи, об'єктивно відбивають реальний староукраїнський наголос.

Окремо аналізуємо коротку форму пасив. дієприкметника мин. ч. у наз. одн. жін. р. *продана* з флексійним наголосом у львівській пам'ятці та кореневим — у московській. Наголос на закінченні в українському виданні Апостола — це збереження праслов'янського акцентування коротких форм одн. жін. р. (псл. *dānà, *prodānà), численні приклади чого знаходимо в Чудівському Новому Завіті, закрема й аналізовану лексему: *прѣдана̀* (ЧНЗ, 7 зв., 32 зв.), а також у багатьох староросійських пам'ятках: *отдана́* (Улож., 24 зв., Вед. 1703, 20), *прѣдана́* (Бурц., 44), *продана́* (Улож., 224 зв.). У староукраїнській мові відповідні пасивні короткі дієприкметники жін. р. одн. отримали кореневий наголос, що сталося під впливом форм чол. та сер. р. (псл. *dânъ, *dâno), а тому в тогочасних українських пам'ятках характеризуються кореневим наголосом: *отда́но* (Бер. В., 66; Гал., 151), *пода́на* (Бар., 22 зв.), *пода́но* (Кл. Остр., 209; Зиз. С., 198; К. Тр., 125), *прѣда́но* (Бар., 36 зв.), що свідчить про вирівнювання наголосу в межах словозмінної парадигми та поступовою уніфікацією для всього зазначеного класу слів.

Акцентні відмінності IV типу представлені одним дієприкметником з постфіксальним наголосом у львівському виданні та суфіксальним — у московському: *оусумнѣвъсѧ*.

Такий тип акцентуації не був властивим ані давньоруській, ані староукраїнській мові. В інших українських пам'ятках ми не знаходимо жодного прикладу дієслівної форми з акцентованим постфіксом *-сѧ*, зокрема й у виданнях Апостола XVII ст.: *оусумнѣва́юсѧ* (Бер., 274), *сумню́сѧ* (Бер., 274), *оусумнѣвъсѧ* (Л. Сл., 24 зв.; К., 21 зв.). Очевидно, слід визнати таку акцентуацію суто помилковою (варто очікувати в цій формі суфіксального наголосу на *-ѣ*), постановка акцентного знака у львівській пам'ятці 1564 р. зумовлена механічною стратегією; тогочасну акцентну традицію відображає московське видання.

Наведений аналіз акцентних відмінностей активних дієприкметників у львівському та московському виданнях Апостола дозволяє зробити такі висновки.

Більшість аналізованих словоформ з акцентними відмінностями, зафіксованими у львівському виданні, відображають староукраїнський

«живий» наголос. Це означає, що видавці орієнтувалися на прямофонетичну стратегію постановки акцентних знаків, сутність якої полягає в тому, що позначення наголосу відбиває реальну вимову.

В окремих випадках постановка знака наголосу у львівському тексті Апостола зумовлена нормоорієнтованою стратегією, тобто реальний наголос міг відрізнятися від позначеного, що було зумовлено тогочасною церковнослов'янською акцентною традицією.

Значно рідше трапляються випадки акцентних відмінностей, коли постановка знака наголосу у львівській пам'ятці зумовлена механічною стратегією, тобто є помилковою або відбиває «чужий» (південнослов'янський чи староросійський) наголос.

Для значної кількості досліджуваних форм встановлено первісну акцентуацію, яка здебільшого була втрачена староукраїнськими дієприкметниками. Лише колишні баритоновані форми послідовно зберігають праслов'янський наголос.

У частині слів спостерігається тенденція вирівнювання наголосу за кореневою морфемою, що має послідовне відбиття в сучасній українській літерарурній мові; інша частина вирізняється не менш яскравою ознакою: переважають староукраїнські активні дієприкметники з суфіксальною акцентуацією, що, певно, є відбиттям тогочасної реальної вимови.

Усе вищевикладене свідчить про системну роботу друкарів над наголосом як над однією з найважливіших ознак стародрукованих книжок. А зміна акценту в абсолютно ідентичних за змістом текстах об'єктивно відображає справжній стан тогочасної вимови, а не помилку чи друкарську похибку. Вагання наголосу (подвійна, іноді навіть потрійна акцентуація) може свідчити про активні процеси в системі наголошення тих чи тих форм як певний шлях еволюціонування акцентного субрівня обох мов, а акцентні розбіжності переконливо доводять суттєві відмінності та певну автономність староукраїнської та староросійської систем наголошення слів.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ (ПАМ'ЯТКИ, СЛОВНИКИ, ГРАМАТИКИ)

Адельфотес. Граматика. — Львів, 1591 (стародрук).
Бар. — Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. — К., 1674 (стародрук).
Бер. — Бєрында П. Лєксікон славєнорosскій, и имєн тлъкованіє. — К., 1627 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — 272 с.
Бер. В. — Беринда П. Різдвяні вірші, 1616 // Рєзанов В. Драма українська. — К., 1926. — С. 55–70.
Бурц. — Бурцов В. Евангелие учительное. — М., 1639 (стародрук).
Вед. — Вѣдомости времени Петра Великого. — Спб., 1703. — 103 с.
Гал. — Галятовскій І. Ключ разумѣнія. — К., 1659 (стародрук).
Гр. Зиз. — Зізаній Л. Грамматіка словєнска. — Вилно, 1596 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1980 (стародрук, факсим. вид.) — 235 с.
Гр. См. — Смотрискій М. Грамматіки славєнския правилноє синтагма. — Євє, 1619 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1979 (стародрук, факсим. вид.).
Зиз. Л. Зізаній Л. Лєксис, 1596 // Лексис Лаврентія Зизанія: Синоніма славенорosсkая / Підгот. текстів і вступ. статті В.В. Німчука. — К., 1964 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — 246 с.

Зиз. С. Зизаний С. Казанье св. Кирилла. — Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. 5. — С. 1–245.
К. — Апостол. — К., 1630 (стародрук).
Кл. Остр. — Незвісний твір Клирика Острозького. — Острог, 1599 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. V. — С. 201-229.
К. Тр. — Транквилион-Ставровецкий К. Перло многоцѣнное. — Чернігів, 1646 (стародрук).
Л. — Апостол. — Львів, 1574 (стародрук).
Л. Сл. — Апостол. — Львів, 1639 (стародрук).
М. — Апостол. — М., 1564 (стародрук).
Рад. — Радивиловскій А. Огородок Маріи богородицы. — К., 1676 (стародрук).
Служ Стр. — Служебник. — Стрятин, 1604 (стародрук).
Т. З. — Зємка Т. // Отроковский В.М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII ст. — Пг., 1921. — С. 81-119.
Улож. — Уложєніе царя Алєксѣя Михайловича. — М., 1649 (стародрук).
ЧНЗ — Чудівський Новий Завіт, 1355 / Огієнко І. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року: Записки чина св. Василія Великого. — Львів, 1937. — 102 с.

СКОРОЧЕННЯ ТЕРМІНІВ, ПОНЯТЬ

а. п. — акцентна парадигма
відм. — відмінок
дав. — давальний відмінок
др. — давньоруська мова
жін. р. — жіночий рід
зв. — зворотний бік аркуша
зн. — знахідний відмінок
інф. — інфінітив
мин. ч. — минулий час
мн. — множина
наз. — називний відмінок
одн. — однина
ор. — орудний відмінок
ос. — особа
род. — родовий відмінок
сер. р. — середній рід
теп. ч. — теперішній час
чол. р. — чоловічий рід

1. *Булатова Р.В.* Старосербская глагольная акцентуация. — М.: Наука, 1975. — С. 84. — 281 с.
2. *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: У 5 тт. — К.: Наук. думка, 1975–1983.
3. *Веселовська З.М.* Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII ст.). — Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. — 163 с.
4. *Дыбо В.А.* О реконструкции ударения в праславянском глаголе // Вопр. слав. языкознания. — М., 1962. — Вып. 6. — С. 3-27.
5. *Дыбо В.А.* Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. — М.: Наука, 1981. — 272 с.
7. *Дыбо В.А., Замятина Г.И., Николаев С.Л.* Основы славянской акцентологии. — М.: Наука, 1990. — 366 с.
8. *Зализняк А.А.* От праславянской акцентуации к русской. — М.: Наука, 1985. — 428 с.
9. *Колесов В.В.* Ударение в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и памятники древнерусской литературы. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. — С. 23-76 (Тр. Отд. древнерус. лит. Ин-та рус. лит. АН СССР. — Т. 31).
10. *Огієнко І.* Український наголос на початку XVII-го віку // Записки чина св. Василія Великого. — Жовква, 1926. — Т. II. Вип. 1–2. — С. 1–29.

11. *Скляренко В.Г.* Праслов'янська акцентологія. — К.: Укр. книга, 1998. — 342 с.
12. *Стенсланд Л.* Русская акцентография: Правила и тенденции в употреблении надстрочных знаков в русских рукописях, преимущественно XV и XVI веков. — Лунд, 1997. — 104 с. (Slavica Lundensia, 17).
13. *Kiparsky V.* Der Wortakzent der russischen Schriftsprache. — Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverl., 1962. — 296 S.
14. *Stang Ch. S.* Slavonic accentuation. — Oslo ect.: Universitets-forl., 1965. — P. 73–194 p.

Sergiy Ponomarenko (Mykolayiv)

ACCENTUAL VARIANCES IN ACTIVE PARTICIPLES OF THE PRESENT AND PAST TENSES OF THE LVIV EDITION OF APOSTOL DATED 1574 COMPARED WITH THE MOSCOW EDITION DATED 1564

The article covers accentual variances in active participles of the present and past tenses, it specifies stress tendencies of the analyzed allologs of the Lviv edition of Apostol via application of the data gathered from other sources dated 14-17AD, dictionaries, and other editions of Apostol dated 17 AD, except for the Russian on; it was proved that in the majority of cases such accentual differences were not erroneous, per contra they demonstrated practical Ukrainian stress of the 16th century that differed from the Russian one.

Key words: active participles of the present tense, active participles of the past tense, strong and weak forms, emphasis, accentuation, accentual paradigm.

Ви не забули передплатити журнал "Українська мова" на 2012 рік?

На стор. 172 "Каталогу видань України 2012 рік"
(є у кожному поштовому відділенні)
ви знайдете
необхідні для передплати відомості

Індекс	Назва видання	Періодичність виходу на рік	Вартість передплати грн		
			3 міс.	6 міс.	12 міс.
23920	**Українська мова** (укр. англ.) ВАК видання для науковців, викладачів, студентів	**4**	**26.43**	**52.86**	**105.72**